

SUMBANGAN DAN LEGASI HAMKA SEBAGAI ULAMA TERSOHOR NUSANTARA

Yus'aiman Jusoh @ Yusoff
Pusat Pengajian Pendidikan dan Bahasa Moden
Universiti Utara Malaysia
yusaiman@uum.edu.my

ABSTRAK

Pengupayaan serta pemerksaan umat dalam era globalisasi memerlukan kepada sumbangan dan legasi daripada sarjana yang lahir dalam kalangan umat tersebut. Haji Abdul Malik Karim Amrullah (HAMKA) adalah sarjana dan ulama yang bukan sekadar tersohor sebagai individu tetapi telah diangkat sebagai institusi Nusantara. Beliau telah meninggalkan pengaruh yang besar kepada kebangkitan dan kelestarian umat. Kertas kerja ini bertujuan untuk membincangkan sumbangan HAMKA dalam pelbagai bidang kehidupan. Beliau telah menghasilkan sejumlah besar karya merangkumi karya ilmiah, karya kreatif dan kitab tafsir. Selain dari itu, beliau juga telah terlibat dalam gerakan Islam seperti Muhammadiyah dan Majelis Ulama Indonesia. Beliau juga terlibat dalam bidang politik dan pentadbiran sebagai ahli Dewan Konstituante Indonesia. Teladan kehidupan seharian beliau menjadi ikutan ramai. Pidato HAMKA seringkali memukau khalayak dengan penguasaan bahasa yang segar dan menginspirasi sesiapa sahaja. Beliau juga terlibat membangunkan pendidikan dan masjid. Tokoh ini telah menjadi bahan kajian yang berterusan dalam kalangan peminat dan ahli akademik dari pelbagai latar belakang. HAMKA adalah ulama, intelektual, pendakwah, pendidik, sasterawan dan pentadbir yang hebat. HAMKA bukan sahaja telah memberikan sumbangan multi dimensi kepada pembinaan, pelestarian, pemerksaan dan pembangunan umat tetapi juga telah meninggalkan legasi yang amat bernilai sebagai inspirasi kepada umat dalam mendepani arus globalisasi.

Kata Kunci: *HAMKA, Sumbangan, Legasi, Nusantara, Multi dimensi.*

Pengenalan

HAMKA (Haji Abdul Malik Karim Amrullah) adalah putera Nusantara yang sudah dikenali sebagai ulama dan tokoh tersohor yang telah memberikan sumbangan besar kepada kebangkitan umat. Beliau bukan sahaja sekadar tokoh yang berjasa bahkan telah meninggalkan legasi yang sangat bernilai dan sukar dibandingkan.

Ketokohan HAMKA telah merentasi langit Nusantara. Beliau menempatkan dirinya pada posisi yang sangat tinggi dan dihormati. Tun Abdul Razak Husein selaku Canselor Universiti Kebangsaan Malaysia ketika menganugerahi HAMKA Ijazah Doktor Kehormat pada tahun 1974 telah menyatakan, "HAMKA bukan milik rakyat Indonesia sahaja tetapi beliau adalah juga tokoh kebanggaan seluruh bangsa-bangsa di Asia Tenggara" (A. Aziz, 2001).

Kajian terhadap HAMKA sama sekali tidak bertujuan untuk mendewa-dewakan beliau. Sebagai ulama, pendidik, pejuang, cendekiawan dan sasterawan yang mengenali diri dan meyakini Tuhan, HAMKA ketika hayat beliau pernah mendidik umat supaya tidak bangga diri dengan jasa dan bakti. Ketika berucap pada suatu sambutan memperingati ulama terdahulu, HAMKA berkata:

Andainya para ulama pendahulu kita itu ikut hadir dalam pertemuan ini, dan mendengar jasa mereka disebut-sebut, tentunya mereka gelisah, kerana para ulama itu tahu betul bahawa amal bakti apabila dihebah dan diheboh, akan menurun nilainya di sisi Tuhan.

(Siddiq, 2006)

Kata-kata HAMKA itu tentunya bukan dengan tujuan untuk menghalang amal bakti seseorang tokoh itu dikenang. Ia lebih kepada pernyataan sikap merendah diri kerana menginsafi kekerdilan manusia dan kebesaran Allah SWT. Menyoroti jasa dan sumbangan tokoh perlu dilakukan supaya generasi terkemudian akan dapat mengambil segala pengajaran dan kebijaksanaan daripada tokoh terdahulu.

Latar Diri HAMKA

Sebuah desa kecil yang bernama Sungai Batang, di tepi danau Maninjau, Sumatera Barat, Indonesia adalah tanah kelahiran HAMKA pada tanggal 17 Februari 1908 bersamaan 14 Muharram 1326 Hijrah (HAMKA, 1982). Anak ini dinamakan Abdul Malik oleh bapanya, Doktor Abdul Karim Amrullah yang juga dikenali sebagai Haji Rasul. Abdul Malik adalah anak hasil perkahwinan Doktor Abdul Karim Amrullah dengan isteri ketiganya yang bernama Safiah (Abdul Rahman, 2002). Haji Rasul adalah seorang ulama yang juga penulis yang prolific. Datuk HAMKA, Amrullah juga merupakan ulama yang terkenal di Minangkabau.

Biografi HAMKA banyak dicatatkan oleh anak beliau sendiri, H. Rusdi HAMKA (2001, 2002). Pada zaman kanak-kanak, HAMKA belajar mengaji, silat dan pendidikan Islam. Beliau mengikuti pembelajaran di sekolah desa iaitu Sekolah Dasar Maninjau hingga kelas dua. Selepas itu beliau mengikuti ayahnya menetap di Padang Panjang, Sumatera Barat. Beliau berkesempatan belajar di Sumatera Thawalib iaitu sekolah agama yang diuruskan oleh ayahnya. Sumatera Thawalib ini diasaskan oleh Doktor Abdul Karim ketika HAMKA berumur 10 tahun (Mustafa, 1992). HAMKA mempelajari agama Islam dan bahasa Arab di sini.

HAMKA lebih banyak belajar sendiri dan tidak gemar ke sekolah formal. Latar belakang keluarganya yang mencintai agama serta persekitarannya telah banyak membantu kematangan HAMKA. Beliau mempelajari agama Islam di surau serta masjid dan berguru dengan ulama terkenal seperti Sheikh Ibrahim Musa, Sheikh Ahmad Rasyid Sutan Mansur, R. M. Surjopranoto dan Ki Bagus Hadikusumo (Mustafa, 1992).

Hasil daripada kegigihan beliau membaca dan menyelidik, HAMKA menguasai ilmu dalam pelbagai disiplin meliputi bidang falsafah, kesusasteraan, sejarah, sosiologi dan politik sama ada dari perspektif Islam mahupun Barat. Beliau gemar berbincang dengan guru-gurunya dan tokoh seperti Haji Omar Said Tjokroaminoto dan Haji Fakruddin (Mustafa, 1992). Pendedahan dan pengalaman ini telah mengembangkan bakat beliau sebagai seorang pemedato yang kemudiannya muncul sebagai pemedato yang hebat.

Selain menekuni karya sarjana tempatan dan Timur Tengah, beliau juga mengkaji karya sarjana barat seperti Albert Camus, Arnold Toynbee, Jean Paul Satre, Karl Marx, William James dan Pierre Loti (Mustafa, 1992). Hal ini membolehkan beliau menguasai ilmu dari pelbagai sumber dan menjadikan beliau pejuang yang bersifat multi dimensi.

Pada 1924-1925, HAMKA merantau ke Pulau Jawa menemui abang iparnya, A. R. Sutan Mansur di bandar Pekalongan. Dalam sejarah hidup HAMKA, A. R. Sutan Mansur telah memberikan sumbangan besar kepada perkembangan diri HAMKA. Selepas itu, HAMKA ke Yogyakarta menyertai Parti Sarekat Islam dan Gerakan Islam Muhammadiyah. Ketika ini, HAMKA mula terlibat dalam kegiatan penulisan. Pada bulan Julai 1925, HAMKA kembali ke Padang Panjang.

Ketika berusia 19 tahun iaitu pada 1927, HAMKA menunaikan fardhu Haji. Pada 1929 beliau dikahwinkan dengan Siti Raham. Ketika itu HAMKA berusia 21 tahun dan Siti Raham baru mencecah 15 tahun. Mereka mengambil keputusan untuk menetap di Padang Panjang. Atas permintaan Gerakan Muhammadiyah, beliau menjalankan tugas dakwah ke Makasar selama tiga tahun. Kemudiannya, juga atas misi dakwah, beliau ke Medan pada 1936 (H. Rusydi, 2002).

Pendudukan Jepun di Indonesia (1942-1945) berlaku semasa Perang Dunia Kedua. Apabila Jepun tewas perang pada 1945, HAMKA kembali ke Padang Panjang. HAMKA berjuang menentang Belanda pada zaman revolusi Indonesia melawan Belanda dari tahun 1945 hingga tahun 1949. Pada 1949, Belanda mengisytiharkan kedaulatan Indonesia. HAMKA dan keluarga berpindah ke Jakarta pada 1950.

HAMKA meninggal dunia pada 24 Julai 1981. Ketika itu umat Islam ceria menyambut Ramadhan al-Mubarak. Selepas solat tarawikh di masjid al-Azhar, HAMKA mendapat serangan jantung. Setelah beberapa hari mendapat rawatan di hospital, beliau kembali ke rahmatullah dalam usia 73 tahun.

Sumbangan dan Legasi HAMKA dalam Perjuangan Pembebasan

HAMKA memperjuangkan pembebasan dalam karya khususnya karya kreatifnya (Yus'aiman, 2014). Pembebasan dalam karya HAMKA boleh dibahagikan kepada tiga dimensi iaitu pembebasan akidah, pembebasan pemikiran dan pembebasan sosial. Pembebasan akidah merupakan usaha pemurnian tauhid dengan maksud membebaskan individu dan umat daripada ketaatan kepada selain Allah SWT.

Pembebasan pemikiran pula dibahagikan kepada tiga iaitu pembebasan daripada taklid buta, pembebasan daripada hawa nafsu dan pembebasan daripada kemaruk kebendaan. Pembebasan sosial juga dibahagikan kepada tiga iaitu penegakan keadilan yang bermaksud pembebasan daripada kezaliman, pembebasan daripada adat Minangkabau dan pembelaan golongan terpinggir yang juga bermaksud pembebasan daripada penindasan.

Sumbangan dan Legasi HAMKA dalam Penulisan

HAMKA telah memberikan sumbangan besar dalam bidang penulisan melalui karya yang sangat bermutu dan mengesankan. Kebolehan beliau dalam penulisan sukar ditandingi kerana kemampuan beliau menulis dalam pelbagai genre. Karya HAMKA boleh dikelompokkan kepada tiga iaitu karya ilmiah, kitab tafsir dan juga karya kreatif (Mustafa, 2001).

a) Karya Ilmiah

Karya ilmiah HAMKA adalah buku dan makalah beliau yang bersifat akademik dan sarat dengan ilmu yang menjadi pedoman dalam kehidupan. Karya berkenaan adalah seperti seperti *Falsafah Hidup, Pandangan Hidup Muslim, Lembaga Hidup, Lembaga Budi, Kenang-kenanganku di Malaysia, Kenang-kenangan Hidup dan Dari Perbendaharaan Lama*.

HAMKA berkeupayaan untuk menyelami minda pujangga Melayu lama dan mampu pula mengenal pasti mesej yang hendak disampaikan sama ada secara simbolik mahupun tersirat di sebalik sesuatu karya (Siddiq, 2001). Keupayaan ini adalah sesuatu yang istimewa dan mengangkat kedudukan HAMKA sebagai tokoh yang disegani.

b) Kitab Tafsir

Tafsir al-Azhar adalah kitab tafsir yang dikarang oleh HAMKA ketika beliau berada di dalam penjara. Tafsir ini ditulis dalam 30 jilid yang menyamai jumlah juzuk di dalam al-Quran. *Tafsir al-Azhar* merupakan gabungan hasil kitab-kitab tafsir yang klasik dan juga yang moden (Wan Sabri, 2001).

Siddiq Fadzil (2010) turut mengutarakan keistimewaan kitab tafsir karangan HAMKA iaitu *Tafsir al-Azhar*. Keistimewaannya ialah ia merupakan tafsir berbahasa Melayu paling besar yang dikarang menggunakan gaya bahasa ceramah panjang. Selain dari itu, tafsir ini juga satu-satunya tafsir yang huraian-paling banyak merujuk isu dan contoh keMelayuan.

c) Karya Kreatif

HAMKA tersohor sebagai pendakwah yang karismatik, berwibawa dan kredibel (Siddiq, 2001). Perjuangan Islam beliau diwarisi daripada ayahnya. Ucapan dan pidato HAMKA sangat menarik dan memukau. HAMKA turut mewarisi bakat seni ibunya. Justeru, karya kreatif HAMKA amat digemari oleh khalayak. HAMKA telah memadukan segala kebolehannya untuk menjadi seorang yang multi dimensi.

Karya kreatif HAMKA terbahagi kepada dua genre iaitu novel dan cerpen. Beliau telah menghasilkan enam novel yang sangat bermutu iaitu *Tenggelamnya Kapal Van Der Wijck (1938), Merantau ke Deli (1938), Di Bawah Lindungan Kaabah (1938), Terusir/Kerana Fitnah (1938), Tuan Direktur (1939)* dan *Keadilan Ilahi (1941)*.

HAMKA sememangnya seorang penulis yang tekun dan prolifik. Di samping novel, HAMKA juga menulis cerpen. Kumpulan cerpen beliau termuat dalam tiga antologi cerpen iaitu *Di Dalam Lembah Kehidupan, Menunggu Bedok Berbunyi* dan *Cermin Penghidupan*. Antologi cerpen *Di Dalam Lembah Kehidupan* diterbitkan pada 1941. Antologi cerpen *Menunggu Bedok Berbunyi* pula menemui pembaca pada 1950 manakala Antologi cerpen *Cermin Penghidupan* diterbitkan pada tahun 1962.

HAMKA telah memberikan sumbangan yang besar dalam bidang kesusasteraan. Beliau telah memperlihatkan bakat dan kebolehan yang luar biasa. Bukan sekadar seorang ulama dan pendidik, beliau juga merupakan seorang sasterawan yang prolifik dan mengagumkan. Tidak hairanlah apabila Mustafa Daud (1992) menilai bahawa karya kreatif HAMKA mempunyai estetika yang tinggi.

Sumbangan dan Legasi HAMKA dalam Gerakan Islam

Suatu hal yang memberikan keunikan dan keistimewaan terhadap sumbangan HAMKA kepada perkembangan dakwah di Nusantara adalah penglibatan aktif beliau dalam gerakan Islam. Aspek ini masih kurang diketengahkan oleh para pengkaji. Melalui Gerakan Muhammadiyah, HAMKA mengabadikan cita-cita dan perjuangan dakwahnya. Antara usaha utama Muhammadiyah ialah menyediakan pendidikan alternatif berpaksikan keIslaman kepada rakyat khususnya kanak-kanak dan generasi muda.

Walaupun terdedah kepada pelbagai bentuk gerakan Islam, HAMKA lebih komited kepada Muhammadiyah yang merupakan sebuah gerakan kerakyatan yang besar dan berpengaruh di Indonesia. Melalui Gerakan Muhammadiyah inilah, HAMKA mengabadikan perjuangan hidupnya sebagai pendakwah dengan menggunakan pelbagai wahana seperti ceramah, kelas pengajian dan penulisan. Selain itu, beliau juga terlibat dalam MASYUMI iaitu singkatan kepada Majlis Syura Muslimin Indonesia. Dalam hubungannya dengan pemerintah, HAMKA pernah dilantik sebagai Ketua Majlis Ulama Indonesia dari tahun 1975 hingga bulan Mei 1981 (H. Rusydi, 2002).

Sumbangan dan Legasi HAMKA dalam Politik dan Pentadbiran

HAMKA menjadi guru agama di Perkebunan Tebing Tinggi, Medan pada 1927. Pada 1929, beliau bertugas sebagai guru agama di Padang Panjang. HAMKA turut berpengalaman menjadi pensyarah di Universitas Islam Jakarta dan Universitas Muhammadiyah, Padang Panjang pada tahun 1957-1958.

HAMKA turut berpengalaman bertugas sebagai Rektor di Perguruan Tinggi Islam, Jakarta dan Profesor di Universitas Mustapo, Jakarta. Beliau juga bertugas sebagai Pegawai Tinggi Agama pada 1951-1960 atas lantikan Menteri Agama Indonesia. Walau bagaimanapun, beliau meletak jawatan apabila dipaksa membuat pilihan antara jawatan atau penglibatan dalam MASYUMI (Majlis Syura Muslimin Indonesia).

HAMKA meneruskan kerja-kerja dakwah dan tarbiah dengan segala daya upaya beliau. Pada 1975, beliau menerima jawatan Ketua Majlis Ulama Indonesia dari tahun 1975 hingga tahun 1981. HAMKA melepaskan jawatan tersebut pada Mei 1981 kerana ketegasannya mendukung fatwa yang mengharamkan umat Islam mengikuti perayaan Natal di gereja (H. Rusydi, 2002).

Sumbangan dan Legasi HAMKA dalam Pendidikan

HAMKA telah memberikan sumbangan yang besar dalam pendidikan, antaranya dalam ilmu sejarah. Walaupun tidak mendapat pendidikan dan latihan khusus dalam bidang sejarah, namun kajian beliau menepati kehendak disiplin ilmu sejarah yang membolehkan karya beliau dijadikan rujukan oleh para pengkaji sejarah (Mohammad Redzuan, 2001). Antara karya sejarah yang ditulis beliau ialah *Sejarah Umat Islam*, *Sejarah Islam di Sumatera* dan *Dari Perbendaharaan Lama*.

Muhammad Uthman el-Muhammady (2001) menyelidiki aspek pendidikan dalam karya-karya HAMKA. Beliau telah menemui dimensi pendidikan yang dikemukakan oleh HAMKA. Antaranya ialah penekanan HAMKA tentang pengalaman hidup sebagai unsur dalam pendidikan, pendidikan kerohanian dan akhlak, matlamat pendidikan untuk membentuk peribadi dan pendidikan anak-anak. Terdapat aspek keagamaan dalam karya HAMKA yang berkaitan dengan nikmat Ilahi dan psikologi kerohanian. Lima kategori nikmat Ilahi yang dikemukakan oleh

HAMKA ialah kebahagiaan akhirat, keutamaan akhlak, keutamaan tubuh badan, keutamaan persekitaran dan taufik serta hidayah Allah SWT.

Masjid al-Azhar telah dimanfaatkan oleh HAMKA sejak 1952 dalam usaha menyebarkan dakwah (Mustafa, 1992). Masjid ini yang terletak di hadapan rumah beliau di Jakarta dijadikan pusat dakwah dan ceramah agama hingga ke akhir hayat beliau. Beliau menjadi Imam Besar yang bukan sekadar mengimami solat tetapi juga memberikan pendidikan Islam melalui pelbagai wahana seperti kuliah subuh dan khutbah Jumaat.

Sumbangan dan Legasi HAMKA sebagai Teladan Umat

Suatu aspek yang amat penting apabila membicarakan tentang seseorang tokoh ialah persoalan tentang sejauh manakah tokoh tersebut dapat diteladani. Ketika dunia diasak untuk menerima pelbagai idola, dunia tidak dapat menampilkan teladan yang mantap untuk dicontohi. Justeru itu, ada keperluan untuk melihat keperibadian HAMKA melalui nilai-nilai yang diamalkan oleh beliau. HAMKA telah mempamerkan diri dengan kualiti mulia seperti sifat amanah, harga diri, toleransi, kerajinan, keadilan dan kesederhanaan.

Penutup

Kertas kerja ini telah membincangkan keunikan dan keistimewaan HAMKA dalam pelbagai bidang. Biografi HAMKA menyorot sejarah perjalanan hidup beliau dari kelahiran hingga kematian. Sumbangan beliau dikenal pasti dan dibincangkan. Satu aspek penting iaitu penglibatan beliau dalam gerakan Islam digalurkan dengan tujuan untuk melibat sumbangan beliau dan pengaruh gerakan Islam itu terhadap keperibadian beliau. Ketrampilan dan kualiti keperibadian beliau turut ditonjolkan sebagai teladan dan inspirasi.

HAMKA melalui sumbangan besarnya bukanlah sekadar seorang tokoh biasa yang muncul sekali-sekala tetapi beliau merupakan seorang sarjana yang sukar ditemui berdasarkan jasa beliau yang bersifat multi dimensi. Beliau menguasai pelbagai bidang dan telah memperlihatkan kualiti dan kehebatan sebagai institusi yang merakyat dan menempatkan diri beliau sebagai ulama yang telah memberikan besar dan meninggalkan legasi yang sangat bernilai kepada umat.

Rujukan

- A. Aziz Deraman. (2001). HAMKA : Hukama' Melayu yang ulung. *HAMKA dan transformasi sosial di alam Melayu* (hlm. 13-16). Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Abdul Rahman Abdul Aziz. (2002). *Pemikiran etika HAMKA*. Kuala Lumpur: Utusan Publications & Distributors Sdn. Bhd.
- el-Muhammady, Muhammad `Uthman. (2001). Beberapa aspek dari pemikiran HAMKA tentang pendidikan. *HAMKA: Transformasi sosial di Alam Melayu* (hlm. 69-92). Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- HAMKA. (1982). *Kenang-kenangan hidup*. Kuala Lumpur: Penerbit Pustaka Melayu Baru.
- H. Rushdi Hamka. (2001). HAMKA : Keperibadian, sejarah hidup dan perjuangan. *HAMKA dan transformasi sosial di alam Melayu* (hlm. 1-12). Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- H. Rusydi Hamka. (2002). *HAMKA pujangga Islam kebanggaan rumpun Melayu: Menatap peribadi dan martabatnya*. Shah Alam: Pustaka Dini Sdn. Bhd.

- Mohammad Redzuan Othman. (2001). HAMKA : Sumbangan HAMKA dalam penulisan sejarah Islam di alam Melayu *HAMKA dan transformasi sosial di alam Melayu* (hlm. 17-36). Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Mustafa Daud. (1992). *Sastera dakwah: Satu analisis kritis terhadap karya kreatif HAMKA*. Tesis doktor falsafah yang tidak diterbitkan. Universiti Sains Malaysia, Pulau Pinang.
- Mustafa Daud. (2001). Pemikiran kesusasteraan dalam karya HAMKA: Keunikan dan sumbangan. *HAMKA: Transformasi sosial di Alam Melayu* (hlm. 47-67). Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Siddiq Fadzil. (2001). HAMKA : Mengangkat martabat umat dan tamadun Melayu: Tinjauan apresiatif terhadap pemikiran HAMKA. *HAMKA dan transformasi sosial di alam Melayu* (hlm. 1-20). Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Siddiq Fadzil. (2006). *Kaum ilmuwan dan misi pencerahan*. Kajang: Akademi Kajian Ketamadunan.
- Siddiq Fadzil. (2010). *Jaringan amal Islami di Alam Melayu: Menelusuri jejak pengaruh da'i Indonesia di Malaysia*. Kertas kerja Seminar PraSilaturrahim Nasional (SILATNAS) anjuran Dewan Dakwah Islamiah Indonesia (DDII). Jakarta. 25 September 2010.
- Wan Sabri Wan Yusof. (2001). Tafsir al-Azhar : Suatu gambaran perubahan sosial di Indonesia abad ke-20. *HAMKA: Transformasi sosial di Alam Melayu* (hlm. 21-46). Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Yus'aiman Jusoh @ Yusoff. (2014). Pembebasan sebagai tema perjuangan: Analisis terhadap karya kreatif HAMKA. Tesis doktor falsafah yang tidak diterbitkan. Universiti Utara Malaysia, Kedah.